

Könyvismertetések

Vízumpolitika és menedékjog

Kovács Péter: A schengeni kérdés.

Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 112.

Általában híve vagyok az analógiának, mivel gyümölcsöző és hasznos lehet akár szakmai kérdések értelmezésére, új megvilágításba helyezésére is. Gyakran megtörténik ez az anyaországi és a határon túli magyarok kapcsolat-tartásának megkönnyítésével összefüggő javaslatokban. A Schengeni Egyezménynek hatályba lépését követő¹ időszakra például a temesvári Bodó Barna a német mintát ajánlotta a magyar döntéshozók figyelmébe.

A nem német nemzetiségű román állampolgárok vízumbeszerzésével szemben – ami egyébként állítólag szintén nem hosszadalmas – a népi német/Volksdeutsch személyek származásuk igazolásával egészen könnyen juthatnak a belépésre feljogosító okmányhoz. A Német Demokrata Fórum nevű szervezet igazolja, illetve hitelesíti a kérelmező német nyelv és kultúra ismeretét, azaz német neveltetését, s ezzel szinte automatikusan elintézi a vízumot. Amennyiben a szervezet az említettekre nézve nem vállal vagy nem tud vállalni teljes értékű garanciát, akkor a nyelvtudást igazolva még mindig biztosíthat bizonyos mértékű kedvezményezettséget az elbírálásban. Bodó Barna ezt a megoldást a német anyaország nemzetpolitikájának minősítette, és alkalmazhatónak tartotta a magyar politika számára is. Javasolta mindezt annál is inkább, mert megítélése szerint a kilenc éve működő rendszerrel szemben úgymond senki de senki nem lépett fel Romániában, azaz a nem német román állampolgárok – és persze a politika is – elfogadták, hogy Németország – divatos kifejezéssel – pozitívan diszkriminálja a külhoni németeket.

Nézetem szerint ez az analógia igen gondolatébresztő. Ezúttal azonban itt most nem a megszívlelendő részekkel foglalkozom, hanem inkább a problémáival. Eltekintve attól, hogy a romániai magyar véleményformálók körében egyesek veszélyesnek tartják valamely szervezet felhatalmazását a kedvezményezetti kör kijelölésére², számomra más szempontból is ellentmondásosnak tűnik a német minta hasznosíthatósága.

A 82 milliós egyesített Németország a jelentős számú romániai illegális migráció legfőbb Európai Unió-s célországát jelenti.³ Úgy tetszik, hogy az egymást követő román kormányok külpolitikájában hangsúlyeltolódás következett be: a hagyományos francia orientáció mellett elsősorban gazdasági tényezők következtében felerősödött a német irányba megnyilvánuló tájékozódás. Politikailag sem közömbös továbbá, hogy a nyugati integrációs intézményekhez minél előbb csatlakozni kívánó Románia milyen támogatásra számíthat Németországtól.

Mindez azt jelenti, hogy a még létező német etnikai kisebbség megítélése – egyébként hagyományosan – jelentősen eltér a romániai magyar kisebbségtől. Tudomásul kell vennünk, hogy a mai román többségi identitáshoz hozzátartozik egy bizonyos mértékű – folyamatos – magyarellenesség. Másként fogalmazva: a csoportidentitás „mi” képének a magyarok jelentik az „ők” korrelációját. Ezzel szemben a romániai németeket sohasem használták fel ilyen célból.

A magyar kormány pozitív diszkriminációja a romániai magyarság vonatkozásában következőképpen nem biztos, hogy nem váltja ki a román többségi társadalom, a román politika tiltakozását. Sőt! Nézetem szerint éppen ennek nagyobb a valószínűsége!

Rendkívül fontos tehát körütekintően eljárnia a magyar törvényhozásnak a státusztvény elfogadásánál. A lehetőségek és a következmények gondos mérlegelése nélkülözhetetlen. Többek között ezért öröndetes minden tanulmány, cikk és könyv, amely akárcsak egy morzsával is hozzájárul a minél jobb törvény megszületéséhez. Már itt rögzítendő, hogy Kovács Péter könyve jelentős mértékben járul hozzá a probléma konfliktuscökkentő módozatainak kimunkálásához.

A szerző bevezetőjében leszögezi, hogy „...az Európai Unió keretei között megvalósuló ún. *schengeni együttműködést* nem átfogóan kívánja elemezni, s különösképpen nem kívánja az olvasót a nemzetközi közjog részletei-

vel terhelni.”⁴ E tárgyban ugyanis örvendetesen sok cikk, könyv jelent meg, számos felkészítést és tanfolyamot tartottak.

A zsebkönyv *felvállalt célja* – a szerző megfogalmazásában – a schengeni témakomplexum *egyetlen* vetületének vizsgálata, mégpedig az elzárkózó „Európa-erőd” kialakulásának veszélye, amely az Unióhoz első körben csatlakozó Magyarország esetében elzárná az anyaországot a határon túli magyaroktól. A vízumkényyszer visszaállításának konkrét lehetősége Romániával, Ukrajnával és Jugoszláviával, illetve állampolgáraikkal szemben – mivel mindhárom ország rajta van az EU-tagállamok közös vízumköteles listáján – kétségtelenül komoly feladat elé állítja a magyar külpolitikát. Az Európai Unió külső határainak biztonsága, s ezzel – a belső határellenőrzés megszűnése miatt –, Franciaország, Németország, vagy Ausztria védelme a számukra nem kívánatos illegális – például romániai – bevándorlóktól, esetleg a nemzetközi bűnözéstől nem utolsó sorban a magyar észak-keleti, keleti és dél-keleti határszakasz ellenőrzésének a színvonalától fog függeni. Alapvető elvárás lesz tehát a tíz éve működtetett, s időközben kormányköziből jórészt közösségivé tett – Amszterdami Szerződés – schengeni *acquis*⁵ derogációmentes átvétele Magyarország részéről.

A bizonyos mértékig már begyakorolt schengeni rendszer a bennünket egyelőre talán érthetően jobban foglalkoztató közös vízumpolitikán kívül számos más politikaterületet is átfog. A 142 szakaszos Schengeni Végrehajtási Egyezmény a közös érdekek területeként szabályozza:

– a külső határok intenzív őrzését (a légi és tengeri kikötőket is beleértve), a határátlépés szabályait és ellenőrzésének módját;

– a bevándorlási politikát, a harmadik országok polgáraival szembeni politikát;

– a menekültpolitikát, a menedékkérők belső elosztásának elveit;

– az illegális bevándorlás elleni fellépést;

– a rendőri együttműködést, a gyanúsítottak határon átnyúló megfigyelésének és üldözésének szabályozását, a nemzetközi mérvű csalások elleni küzdelmet;

– a kábítószer kereskedelem és fogyasztás elleni küzdelmet;

– a nemzetközi jogsegélyt és a kiadatás megkönnyítését, valamint

– a határokon átnyúló automatikus körözési rendszer (Schengeni Információs Rendszer-SIS) létrehozását.⁶

A sokrétű politikák közül a klasszikus nemzetközi jogi szabályozás helyett az Amszterdami Szerződésben – középtávon – a bevándorlási, beuta-

zási, migrációs és menekültügyi szabályok a közösségi jogi szabályozás hatálya alá kerültek.⁷ A maastrichti harmadik pillérben, a kormányközi együttműködés területén így – a belügyi és igazságügyi együttműködésből – alapvetően csak a rendőri együttműködés és a büntető igazságügyi együttműködés kérdései maradtak. (Megerősítve a rasszizmus, az idegenellenesség elleni harccal, és egyéb aktuális nemzetközi bűncselekménnyel szembeni fellépéssel.)

Fontos megállapítása Kovács Péternek, hogy míg a harmadik pilléres együttműködésben a hagyományos nemzetközi jog szabályai érvényesülnek, azaz az egy állam egy szavazat elve, az állami szuverenitás messzemenő tiszteletben tartása, addig az első pillérben szuverenitás átruházásról, súlyozott szavazási rendszerrel és intézményközi döntéshozatalról van szó. Az utóbbi tény jelentékeny mértékben csökkenti a Magyarország méretű csatlakozó állam politikai mozgásterét akkor, amikor speciális magyar érdekeket kíván érvényesíttetni a státustörvénnyel, a kárpátaljai, az erdélyi és a vajdasági magyarok megkülönböztetésével, illetve az országba, ezzel egyben az EU területére történő könnyített beengedésével.⁸

A schengeni kérdés szerzője a probléma felvetését követően a lehetséges magyar kormányzati lépéseket járja körül. Itt és most azonban meg kell említenem egyik gondomat munkájával, pontosabban annak címével kapcsolatban. Kovács Péternek a felvezetést követően sem lett volna szabad meghagyni „A schengeni kérdés” címet, mivel ez ebben a formában félrevezetőnek tűnik. Ha valaki tájékozódni kíván és éppen nincs elég ideje – vagy nem áll módjában – a fülszöveget, esetleg a tartalomjegyzéket tanulmányozni, csalódottan kell majd megállapítania, hogy a kérdéskörnek csak igen kis szeletével, és annak is Magyarországra vonatkozó – ennyiben Schengenhez nem közvetlenül kötődő – lehetséges következményeivel ismerkedhet meg, *nem pedig magával a schengeni kérdéssel.*

A brüsszeli ítések – akik évenként értékelnek – a határellenőrzésre és a bevándorlási szervek hatékonyságának növelésére helyezik a hangsúlyt, számon kérik többek között a határállomások, a bevándorlási szervek, valamint a diplomáciai képviseltek közötti kommunikációs kapcsolat javítását. Az 1999-es jelentés szinte semmilyen előrelépést nem konstatált 1998-hoz képest a határellenőrzés és a menedékjogi rendszer működésének tekintetében. Az egyik bizalmas EU-jelentés szerint Magyarország és Csehország még mindig nem tudott olyan kellően szigorú határellenőrzési rendszert kiépíteni, amivel hatékonyabban akadályozhatná meg a nemzetközi bűnözés

uniós területre történő továbbterjedését.⁹ Csendben jegyezzük meg – tudatában annak, hogy ez nem lehet menség a csatlakozók számára –, az uniós tagállamok is folyamatosan bírálták egymást ilyen jellegű problémák miatt. (Korábban Németország, illetve Kohl kancellár kritizálta Ausztriát a külső határ ellenőrzésének minőségével kapcsolatban, míg manapság a britek neheztelnek Franciaországra, amely meglátásuk szerint a nemkívánatos migráció vonatkozásában nem tölti be eléggé „szűrő” feladatát).

A vízumok szűrő funkciója mellett Kovács Péter jól mutat rá arra is – még ha ennek túlhangsúlyozásától tanácsos is óvakodni –, hogy a belépésre és tartózkodásra feljogosító okmányok kiállítására (az illeték révén) az uniós bevételeket növeli.¹⁰ Hasznos a közös vízumköteles listán található államok felsorolása csakúgy mint az éppen vízummenteseké is. Nem érthető viszont, hogy miért valószínűsíti Kovács Péter a hosszabb távú tartózkodásra feljogosító vízumok – nemzeti „D”-vízum – közeli harmonizálását, ahogy ő mondja: közösségi jogi szabályozás alá vonását?¹¹

Kár, hogy elmarad az indoklás, mivel a magunk részéről ezt a problémát másként látjuk. Inkább arra hajlunk, hogy az egyre fogyó állami szuverenitás alatt maradó politikák egyike lehet – középtávon – a nemzeti vízum. A schengeni „C”-vízum három hónapos tartózkodási engedélyével szinkronban van azzal az idővel is, amelyet a kelet-európai szezonmunkások maximális mértékben tölthetnek el valamely uniós tagállamban. Aligha hihető, hogy ezen túlmenően szívesen látnának területükön harmadik államhoz tartozó állampolgárokat.

A tömörítés, illetve a sűríteni tudás képessége rendkívül dicséretes tulajdonság, melyet a szerző kiválóan alkalmaz. Úgy vélem azonban, hogy érdemes lett volna kissé bővebben kifejteni a következő bekezdést:

„A schengeni határ keletre történő áttolásában való érdekeltség azonban egyáltalán nem esik egybe az EU keletre történő kibővítésében való tagállami érdekeltséggel. Ebben a tapasztalat szerint a határ menti tagállamok azért kevésbé érdekeltek, mivel határ menti jellegük elvesztése ugyanakkor különböző kompenzációs és fejlesztési segélyek elvesztését valószínűsíti.”¹²

Ausztria csak akkor szabadulhat a külső határ ellenőrzésének – a különféle kritikák miatti – kellemetlenségétől, ha például keleti szomszédja, Magyarország csatlakozik az EU-hoz. Akkor a szervezet külső határának egyik szakasza átkerül mondjuk a magyar-román határszakaszra. Ennek megfelelően a keleti bővítés mellett kardoskodó politikusok és tudósok egyik leg-

főbb érve Ausztriában az, hogy Magyarország csatlakozásával végre megszűnne országuk évtizedes peremhelyzete, így végre ők is a perifériáról a centrumba kerülhetnének. A keleti szomszéd egyfajta szűrőként – kissé pejoratívabban: pufferként – felfogná, illetve szelektálná a nemkívánatos migrációt, a nemzetközi bűnözést...stb.¹³

Az ebben való érdekelttség mellett mára eltörpülnek azok a nem igazán jelentősnek tekinthető támogatások, melyeket természetesen Ausztria is megkapott az EU külső határának hatékonyabb ellenőrzéséhez. Ezenkívül – tudomásunk szerint – a sokkal jelentősebb uniós támogatásokat az ország például Burgenland felfejlesztéséhez nem peremhelyzete miatt, hanem viszonylagos elmaradottsága miatt kapja az Európai Regionális Fejlesztési Alap (ERDF) és az Európai Kohéziós Alap felzárkóztató programjától.

Igen problémaérzékenyre sikerült a Schengeni Információs Rendszer (SIS), az adatbevitel, az adatkezelés működésének és nehézségeinek bemutatása.¹⁴ A vízumrendszer egyik félelmet gerjesztő, magyar kompetencián kívülre került veszélye, hogy nem a hazánkban és nem a magyar jogszabályokkal szemben elkövetett cselekmény – például a Németországban történő illegális munkavállalás – zárja ki a Magyarországra való beutazás lehetőségét. (Az illető személy ugyanis felkerül a SIS „feketelistájára”, és így részére vízum nem állítható ki).¹⁵ A „nemkívánatosságnak” valóban lehet „szegénységi” aspektusa is, ahogyan ezt Kovács Péter markánsan kiemeli.¹⁶ Nem hisszük azonban, hogy ez minden harmadik állam polgárához, ha tetszik kelet-európaihoz feltétlenül és előítéletesen hozzákötődik, ahogy azt a szerző kifejtésében sugallja. Nyilván minden tagállamban van bizonyos tűrési küszöb, s az e feletti bűncselekmények, illetve egyéb visszaélések esetén bizonyára általánosít a közvélemény, mondjuk a román, vagy az ukrán állampolgárokkal szemben. Nem gondoljuk azonban, hogy ez az előítélet valamelyik tagállamban a lengyelekkel, vagy a magyarokkal szemben létezik. Ezért úgy látjuk – és tapasztaljuk –, hogy igenis van fogékonyság odaát a különbségtételre.¹⁷

A nemzeti vízum intézményének költséges és nem minden kockázat nélküli velejárója, hogy a belső határon a schengeni csatlakozást követően is fenn kell tartani az ellenőrzésnek bizonyos szintjét, illetve mélységi szűrőkontrollt kell alkalmazni az ország területén. A most csatlakozni kívánókkal szemben legalábbis szinte bizonyosan ez elvárás lesz. Önmagukban a költség- és a személyi adminisztratív vonatok is kellemetlenek. Ráadásul jelenleg semmilyen adattal nem rendelkezünk arra vonatkozóan, hogy a státustörvényrel preferált

határon túli magyarok körében mekkora lenne a továbbtelepülési törekvés, azaz mennyien elégednének meg a magyarországi tartózkodással, s mennyien nem. (Nyilván ennek megfelelő sűrűségűre kellene szőni a belső ellenőrzésnek, illetve a belső határ ellenőrzésének a hálóját).¹⁸ Ráadásul kicsit magasabb számok esetén bizonyosan jelentős félelmek ébrednének Ausztriában, és elképzelhető, idővel ez olyan mértékűvé dagadna, hogy maguk az osztrákok is – nem eléggé bízza a magyar határőrizeti szervek éberségében – visszaállítanák a belső határon az ellenőrzést. Ebben az esetben uniós csatlakozásunk értelme és előnye kérdőjeleződne meg, hiszen nem érvényesülnének a közösség szabadságai. (És akkor még nem is szóltunk a kölcsönös politikai bizalmatlanságból keletkező esetleges hátrányokról).

Kovács Péter szerint, mivel a határon túli magyarok menedékkérelmét a magyar hatóságok akkor is jogszerűen elbírálnak – idéz rá precedenst –, ha azt valamelyik másik schengeni állam már elutasította, a menekültügy vonatkozásában nem lát konfliktushelyzetet. Ezért a schengeni államok menekültügyi együttműködési szabályainak az áttekintését mellőzi.¹⁹ Szerintünk azonban a probléma nem kerülhető meg. Ha ugyanis a Dublini Konvenció vonatkozó részei ismertetésre kerültek volna, akkor más megvilágítást kaphatna a következő idézet: „Itt ugyanis az a szándék, hogy egy menekültügyi kérelemnek valamely schengeni államban történő jogerős elutasítását követően a másik schengeni állam gyorsított eljárásban, érdemi vizsgálat kötelezettsége nélkül hozhasson elutasító végzést, és lehetőleg az a schengeni állam járjon el elsőként, amelynek területére elsőként lépett az illető, tulajdonképpen azzal a következménnyel is jár, hogy az illető végső soron seholy sem kap engedélyt, amennyiben a legelső államban ezt a kérelmet nem nyújtotta be.”²⁰

Az idézett rész első felével – a szándék interpretálásával – teljesen egyetértünk. Az „Asyl shopping” megakadályozására dolgozták ki a teherelosztási rendszert, azaz a menedékjogi kérelem elbírálásában illetékes tagállam kijelölési szempontjait. Ebben fontos szerepet játszik ugyan a külső határ átlépésének a helye is, de közel sem olyan súlyjal, ahogyan azt Kovács Péter értelmezi. A kijelölési szempontok erősrendjében fentebb szerepel, hogy rendelkezik-e a kérelmező közvetlen és az EU-s tagállamban legálisan tartózkodó hozzátartozóval. Fontosabb az is, hogy melyik állam adott ki korábban számára tartózkodási engedélyt.²¹ Ezeket azért lényeges itt hangsúlyozni, mert a határon túli magyarok, ha nem is közvetlen hozzátartozóval

– bár az erdélyiek esetében ez is gyakran megесik –, de korábbi akár lejárt érvényes tartózkodási engedéllyel is rendelkeztek Magyarországon. Így az említett jugoszláviai magyar menekült több szempontból is megkaphatja – mint ahogy azt a szerző említi – a magyar menekültügyi rendszer támogatását. (Kovács Péternek igaza van abban, hogy végső soron történhet önkéntes átvétel, illetve átvállalás is.)

Probléma sokkal inkább a jelenlegi ellentmondásos helyzettel van. Az 1990-es évek eleje óta folyamatos bírálat érte a magyar kormányzatot például az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága, annak Budapesti Irodája részéről azért, mert 1989-ben Magyarország csak földrajzi korlátozással ratifikálta a Genfi Menekültügyi Konvenciót.²² (A nem európai menekültek menedékjogi kérelmét nem a magyar Menekültügyi és Migrációs Hivatal, hanem az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának – UNHCR – Budapesti Irodája bírálta el.) Az 1997 végi menedékjogi törvény, illetve egy akkori országgyűlési határozat megszüntette az említett korlátozást. Azóta a magyar menekültügyi apparátus – pro forma legalábbis – egyenértékű tevékenységet folytat a schengeni államok apparátusaival. Amíg azonban ott a 90-es évek elején²³ rapid módon megugrott a menedékjogi kérelmek száma, addig Magyarországon ez nem növekedett, pedig időközben az Unió tagállamainak menekültpolitikája és menedékjoga egyre restriktívebb lett. (A menedékkérelmeknek már csupán 3-4%-át ismerték el, s szinte elérhetetlenné vált a politikai menekült státusz elnyerése).²⁴ Új fogalmakkal – mint például biztos származási ország, biztos első befogadó ország – és eljárásokkal – például gyorsított menedékjogi procedúra a nyilvánvalóan megalapozatlan menedékkérelmek esetén, a menedékjogi kérelem elbírálásában illetékes állam kijelölése – kiüresítették a Genfi Menekültügyi Konvencióban vállalt kötelezettségeiket. A menekültügyi hivatalok elutasító határozatainak az indokolásában rendre felbukkanó érv a más schengeni tagállamban történő elutasítás mellett az is, hogy az illető uniós területre utazásakor már biztos, minden üldözéstől mentes harmadik országon – például Magyarországon – utazott keresztül, azaz már ott is kérelmezhetne volna a politikai menekültstátust.²⁵ Nyilván azért nem tette ezt, mert valójában nem is politikai menekült, hanem gazdasági migráns, aki nem látván más kiutat, a menekültügyi rendszerrel visszaélve kívánja legalizáltatni magát az egyik gazdag tagállamban.

Magyarország felől nézve – s ebben teljesen igaza van a szerzőnek – a helyzet egyelőre nem aggasztó. Ha egy jugoszláviai magyart – Kovács Pé-

ter példájával élve – mondjuk Németországban elutasítanak a fenti érvekkel, akkor jelenleg Magyarország – lévén nem az EU-tagja – még minden további nélkül ismét elbíráhatja az illető menedékkérelmét, s a németekkel szemben nagyobb gond nélkül biztosíthatja számára a politikai menekült státust. (Akár csoportos, vagy nagyobb számú esetben is, ahogy ez a besorozás elől elmenekült vajdasági magyar fiatalok kapcsán történt). Az ország csatlakozását követően azonban Magyarország tagja lesz a dublini teherelosztási rendszernek, azaz csak csekély számban és kivételes esetekben fogadhat be másik tagállamban már jogerősen elutasított jugoszláviai magyar kérelmezőt. (A Dublini Konvenció kijátszásának súlyos kockázatát aligha vállalhatjuk fel). Másként fogalmazva: addig, amíg nem vesznek be bennünket a teherelosztási rendszerükbe arra hivatkozva, hogy annak csak tagok lehetnek részesei, addig nemigen kérhetik számon rajtunk az akár csoportos pozitív diszkriminációt. (Elsősorban azért, mert a magyar menekültügyi rendszer 1997 óta – ahogy fentebb említettük – nem diszkriminatív, másrészt mert végre el fog különülni ettől az etnikai rokonok támogatására alkotott (státus-) törvény, mellyel mintegy tíz éve adós már az anyaország magának és a határon túli közösségeknek).

A státustörvény-tervezet célja a határon túli magyarok megtartása a szülőföldön, továbbá magyar identitásuk erősítése és asszimilációjuk megakadályozása.²⁶ Csaknem egy évvel ezelőtt fogalmazta meg Kovács Péter elvárásait a jogalkotóval szemben: milyen is legyen tartalmilag a státustörvény? Azóta előttünk fekszik a törvénytervezet. Nem lenne fair számon kérni a szerzőtől, hogy miért maradt annyira elméleti a fejtegetése, miért csak az elvárásait fogalmazta meg a javaslattal, illetve a leendő törvénnyel kapcsolatban. Feltehetően a bővített, illetve a második kiadásban sort kerít majd az azóta felgyűlt ismeretek alapos elemzésére.

Az alapvetően jól felépített, információgazdag könyv recenziója az ismertett műnek értelemszerűen nem annyira az erényeire helyezi a hangsúlyt, mint inkább a kritikus megállapításokra. Ez természetesen semmit nem von le a kérdéses mű értékéből, mivel diszkussziót folytatni olyan munkával lehet, amelyben alátámasztott pozitív álláspont fogalmazódik meg. A gondolatokra serkentő kis zsebkönyvet mindezekon kívül azért is ajánlom a tisztelt olvasók figyelmébe, mert a kötet lektora a pécsi jogi kar oktatója.

Cseresnyés Ferenc

JEGYZETEK

- ¹ A többlépcsős csatlakozást feltételezve természetesen. In: *Schengen. A magyar-magyar kapcsolatok az uniós vízumrendszer árnnyékában*. Kisebbségkutatás Könyvek. Lucidus Kiadó Budapest 2000. 217-218.
- ² Borbély Imre álláspontját ismerteti Kovács Péter In: *A schengeni kérdés*. Osiris 2000. 74-75.
- ³ 1992-1995 között Németország mintegy 40 ezer román állampolgárt toloncolt ki. In: Cseresnyés Ferenc: *Menekültpolitika és menedékjog az Európai Unióban (1990-1999)*. Studia Europaea 3. Pécs, 1999. 125.
- ⁴ Kovács Péter i.m. 7.
- ⁵ Az *acquis* magában foglal minden szabályt, alapelvet, egyezményt, nyilatkozatot, határozatot, véleményt, célkitűzést és gyakorlatot, mely az Európai Közösségekre vonatkozik, függetlenül attól, hogy az formálisan jogilag kötelező-e, illetve, hogy azt milyen módon, mely intézmények fogadták el.
- ⁶ Kovács Péter i.m. 19.
- ⁷ Uo. 20.
- ⁸ Uo. 21.
- ⁹ Uo. 28-29.
- ¹⁰ Uo. 35-36.
- ¹¹ Uo. 41.
- ¹² Uo. 43.
- ¹³ Österreich und die Osterweiterung der Europäischen Union. Argumente und Fakten. 1. Fassung, Oktober 1998. Manuskript. 10-13.
- ¹⁴ Kovács Péter i.m. 46-49.
- ¹⁵ Uo. 49.
- ¹⁶ Uo. 51.
- ¹⁷ Kovács Péter ebből a szempontból nézetünk szerint túlságosan homogénnek tekintti a volt keleti tömb országait. i.m: 51.
- ¹⁸ A probléma érzékeltetésére szemléletesnek tűnik a következő adat. Németország – miként fentebb említettük – mintegy 40 ezer román állampolgárt toloncolt ki néhány év alatt a 90-es évek első felében (1992-1995). Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága éves jelentésének becslése szerint az illegális migránsok körülbelül 40%-a a cigány etnikai csoporthoz tartozott. Közismert, hogy magyar identitású roma emberek is szép számmal élnek Erdélyben. Semmit nem tudunk a kitoloncoltak közötti magyarok arányáról. (Ismerve az eltérő kultúrájú és vallású román állampolgárok fokozott migrációs potenciálját, arányuk bizonyosan szintén nem volt elhanyagolható). Már ezek tudatában érdemes ismereteket szerezni a belső ellenőrzés módjairól, hogy felkészülhessünk a csatlakozást követő időszakra. – *Zur Lage der Flüchtlinge in der Welt. Erzwungene Migration: Eine humanitäre Herausforderung*, UNHCR-Report 1997-98. Verlag J.H.W. Dietz Bonn 1997. 255.

¹⁹ Kovács Péter i.m. 58-59.

²⁰ Uo.

²¹ Cseresnyés Ferenc: *Menekültpolitika és menedékjog az Európai Unióban (1990-1999)*. Studia Europaea 3. Pécs, 1999. 73-74.

²² Nagy Boldizsár: Menedék és remény – Magyarország helye a nemzetközi vándorlásban. In: *Jönnek? Mennek? Maradnak?* MTA PTI, Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve, 1993. Budapest, 1994. (Szerk.: Sik Endre és Tóth Judit)

²³ Már 1991-ben félmillió fölé ment a benyújtott menedékjogi kérelmek száma, s 1992-ben 690 100 kérelmet nyújtottak be! 1993-tól az uniós tagállamok hatékonyan alkalmazták a londoni megállapodásukat a gyorsított menedékjogi eljárásról. (Nyilvánvalóan megalapozatlan menedékkérelmek esetén). Ezzel sikerült viszonylag rövid időn belül leszorítaniuk a kérelmezők számát. In: Amnesty International Asyl-Info 4/94. 37. IGC Secretariat, Feb. 1994.

²⁴ UNHCR, Migration News Sheet 1992.

²⁵ Cseresnyés Ferenc: Menedékjog és menekültpolitika az Európai Unióban. In: *Értékek, érdekek és szakpolitikák az Európai Unióban*. Tanulmányok. (Szerk.: Andrassy György) Studia Europaea 7. 243-246.

²⁶ Kovács Péter i.m. 70.

Magyar Orientalizmus

*Edward W. Said: Orientalizmus,
Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000. [Fordította: Péri Benedek],
666 oldal, 2.900, Ft. ISBN 963-07-6825-9*

Edward W. Said bemutatására és a több mint húsz évvel ezelőtt megjelent, azóta sok kiadást megért, és számos nyelvre lefordított könyvének, az *Orientalizmus*-nak, ajánlására nincs különösebben szükség Magyarországon. A szakmai közönség többnyire már nemcsak a könyvet olvasta, de betekintése van a körülötte zajló heves viták sűrűjébe is, esetleg állást foglalt már valamelyik oldalon. Nyilvánvalóan ez a sorrend nem szükségszerű, elképzelhető hogy valaki a könyv olvasása nélkül is állást foglal. (Talán számukra mégiscsak kell ajánlanom a könyv olvasását.)

Aki ma az *Orientalizmus* szemlájére vállalkozik nehéz helyzetben van, hiszen már a recenziók és értelmezések mennyisége olyan számottevő, hogy terjedelmük valószínűleg magának a műnek többszöröse.¹ Egy másik fontos probléma, hogy mára szinte lehetetlen rekonstruálni mit jelenthetett az *Orientalizmus* a hetvenes évek végén, amikor először megjelent. Itt nem tekinthetem át a könyv befogadás-történetét: még a legfontosabb kritikák számbavételét sem végezhetném el. Said maga is nyújt némi áttekintést ezekről a 1994-es kiadáshoz írt, és itt lefordított utószavában.² Azért vállalkozom mégis e késői teljes magyar fordítás megjelenése alkalmával az *Orientalizmus* szemlájére, hogy néhány hozzá kapcsolódó szempontot és lehetséges értelmezést kiemeljek a magyar és a kelet-közép-európai társadalomtudományok diskurzusok kontextusában.

A Kelet és a Nyugat

Első kiadása óta az Orientalizmus rengeteg tudományos vitát és legalább annyi kutatási programot inspirált, egyike azon munkáknak amelyek megte-remtették a *posztkolonializmus* címkével jelölt tudományos diskurzust és kutatói programot, amely az irodalomtudomány, történelemtudomány, az antropológia és más kultúrtudományok területén egyaránt visszhangra, ám gyakran ellenzésre is talált. A könyv megosztott fogadtatása talán azzal is összefügg, hogy Said személye nem mentes az olyan botrányoktól,³ amelyek heves indulatokat keltve osztják követő és kritikus táborokra az olvasókat, gyakran ideológiai vonalak mentén szegődve hívőül vagy zárkózva el nézeteitől. A könyvnek ugyanannyira elválaszthatatlan kontextusa, hogy szerzője Jeruzsálemben született anglikán vallású palesztin⁴, aki Amerikában tanít és mindig kritikus szemmel figyel a izraeli politikát, mint az, hogy Said következetes baloldali kritikus-értelmisségi, kiemelkedő műveltségű humanista, egyaránt jártas a nyugati filozófia, irodalom és művészetek terén.

A mű elméleti forrásvidéke a posztstrukturalizmus és neo-marxizmus találkozásánál helyezkedik el. Said hivatkozik Louis Althusser-re, Antonio Gramsci hegemoniaelméletére és Michel Foucault diskurzuselméletére. Teszi mindezt anélkül, hogy bármelyiket részleteiben kifejtjené, vagy az egymással való kompatibilitásukat megkérdőjelezné (ezt szemére is vetették később). Inkább csak eszközül használja ezeket az elméleteket abban a támadásban, amely a tudás-hatalom binom klasszikus értelmezése ellen indít.

Alapvető állítása, hogy a tudás sohasem „vegytisztá”, tehát nem választható el attól a politikai kontextustól, amelyben létrejött és amelynek fenntartásában szerepet játszik.

Said módszerében inkább foucaultianus, de nem követi Foucault hatalom-koncepcióját, mondanivalójának magja szorosabban kötődik a hegemónia és az alávetettek (*sub-altern*) Gramsci által felállított ellentétéhez. Az orientalizmus diskurzusának elemzése közben soha nem téveszti szem elől azokat a gazdasági-politikai aszimmetriákat, amelyek keretezik az egyenlőtlenségeket. Ezért megtartja azt centrum-periféria distinkciót, amely a hegemónia-elmélet sajátja. Ezzel szemben Foucault diffúz, a társadalom szövetében szétterjedő hatalom-felfogása sokkal inkább a láthatatlan, központ nélkül is hatékonyan működő hatalom képét rajzolja meg. Nyilvánvaló, hogy Said számára fontosabb a diskurzusok elemzése során leleplezni azt a domináns beszédmódot amely, a gazdasági kizsákmányolás és a politikai elnyomás párhuzamaként számára a nyugati imperializmus velejárója, mint annak vizsgálata milyen kifinomult módon szövi át a hatalom a társadalmakat, nemcsak Nyugaton, de Keleten is.

A leleplezés művelete során Said a Nyugat kulturális és tudományos termékének egy részét veszi célba, amelyek számára a tudás egyik kiemelten fontos doméniuma (hiszen ő maga is nyugaton iskolázott keleti), a Nyugat tudása a Keletről: az Orientalizmus. Könyve ennek a tudásformának a körülírására és elemzésére tett kísérlet. A legtöbbet idézett és vitatott tömör meghatározás szerint: „Az orientalizmus nem más, mint a Nyugat stílusa a Kelet uralására, átstrukturálására, a felette gyakorolt autoritás biztosítására.”⁵ Az orientalizmus ilyen módon való értelmezése természetesen nagyon eltér az eddigi jelentéseitől, de Said könyve után a társadalomtudományokban egyre inkább az általa módosított értelemben vált elterjedté. Ebben az értelemben az orientalizmus nem csupán a hagyományos értelemben vett keletkutató (orientalisztika), hanem olyan domináns diskurzus amely a Keletről szól, így az „orientalisták” táborának határai is kitágulnak: közéjük sorolja bármely modern tudományág művelőjét ugyanúgy mint azokat az írókat és filozófusokat is, akik a Kelettel foglalkoztak.

Az a társadalmi kontextus, amelyet vizsgálatának keretétül választ a francia és brit gyarmati birodalmak uralmi rendszere (valamint későbbi amerikai párhuzamaik), az ezekben dolgozó orientalisták és az általuk termelt művek. Elemzését leszűkíti az arab világgal kapcsolatos művek és nézetek

vizsgálatára, de így is hatalmas anyagon dolgozik: régebbi forrásokat is bevon az elemzésébe, de vizsgálatát igazából a 18. század utolsó harmadától kezdődően, a modern orientalizmus korának beköszöntésével kezdi és a 20. századi Amerika jelenéig jut el, azaz a hetvenes évekig.

A Nyugat repedései

A Nyugat/Kelet megosztáson túl létezik még egy elkülönülési folyamat, amelynek fontos szerepe van az orientalizmus megértésében. Ennek a folyamatnak az eredménye az a helyzet, amelyben a nyugati diskurzusok között többszólamúság, sőt ellentmondás jön létre. A Nyugati tudás ilyen repedéseibe illeszkedik Said műve, amely ugyanakkor fontos szerepet játszik a további hasadások létrejöttében vagy nyilvánvalóvá tételében.

Nem a könyv elméleti konstrukciója bizonyult legidőtállóbbnak. Sokkal nagyobb hatást gyakoroltak a problémafelvető, ötletgazdag és szerteágazó elemzések, amelyek aláásták több diszciplína pilléreit. Said a Másik megalkotásának és reprezentációjának kérdéskörét gyarmatosító és imperialista törekvések kontextusában látatja, azok viszonyulására terelve a figyelmet, akikről készül a reprezentáció. Ez az olyan tudományágak művelői részéről, amelyek lényegéhez tartozik a másokról kialakított reprezentáció (tulajdonképpen minden társadalomtudomány ilyen), óvatosságot és az egyéni emberi tapasztalatok iránti nagyobb tiszteletet kíván. Nem akarom most azt taglalni, melyik tudományág mennyire szemléli magasról, vagy távolról a tárgyát, azt gondolom, hogy ma már egy-egy diszciplínán belül is húzódnak repedések.

Ezen az általános következményen túl van egy partikulárisabb („területi”) vetülete az orientalizmusnak. Egyetlen példával szemléltetném, hogy az orientalizmus csupán egyetlen alelete az olyan törekvésnek, amelyek eszencialista nézeteket kapcsolnak össze geopolitikai érdekekkel. Ezeknek megítélésében Said következetes maradt álláspontjához, ezért utasítja el ironikusan és kritizálja a „civilizációk összeütközése” elképzelést, amely kívülről eszencializálja a Másikat, mintha az is nem bonyolult és sokszínű világ volna, amelyben sokféle öndefiníciós törekvés verseng:

„[A] „civilizációk összeütközése” helyett én inkább a „definíciók összeütközése” kifejezést használnám, ami sokkal érdekesebb dolog. Szerintem ami ma ténylegesen történik a világban, az igen távol van attól, amit Huntington mond, aki minden meglehetősen felszínesen lát, és egy olyan ember nézőpontjából beszél, aki

a hidegháború nagy teoretikusa volt, és aki most megint csak a konfliktus elméletét akarja alkalmazni egy nem hidegháborús világban. Ami szerintem történik, az definíciók összeütközése az egyes kultúrákon és társadalmakon belül.”⁶

Nyugat, a magyarok és az orientalizmus

Noha a művelt közösség ismeri és eredeti kontextusaiban vitatja is Saïd nézeteit, azok viszonya, hatása a magyar társadalomtudományos diskurzusokra, az irodalomtudomány részleges kivételével⁷ kevésbé épült be. Ennek ellenére a magyarra fordított *Orientalizmus* nem érkezik légüres térbe, hatása áttételesen és diffúz módon néha csupán párhuzamaiban, de jelen van. A következőkben ezekre az elemekre rámutatva szeretnék az ismertetés lehetőségeihez mérten a fordítás műveléséhez hozzájárulni azzal, hogy rámutatok néhány találkozási pontra. Ezt nyilván nagyon korlátozottan, csupán ötletek szintjén tehetem itt meg, ezért egyetlen diszciplína – az antropológia diskurzusából ragadok ki példákat arra, hogyan is néz(het) ki a magyar és közép-kelet-európai orientalizmus.

Szorosan véve Magyarország (sem mint hatalom, sem mint gyarmat) nem tarozott egyetlen olyan birodalomhoz sem, amelyek a posztkoloniális diskurzus számára közvetlen célpontot szolgáltatnak. Ez magyarázza talán, hogy ilyen későn készült el az *Orientalizmus* magyar fordítása. Az, hogy a kolonizáció-dekolonizáció hulláma nem érintette közvetlenül a térséget korántsem jelenti azt, hogy Közép-Kelet-Európa kívül esne minden hegemonikus törekvésen, vagy hogy az itt élő népek ne szembesültek volna stigmatizáló külső meghatározásokkal és nem küszködnének öndefiníciós problémákkal. Éppen ellenkezőleg, a régió gazdag és bonyolult terepét szolgálja a kölcsönös orientalizálások vizsgálatának.

A magyarok nemzeti önmeghatározás-története szorosan összefügg a Kelet-Nyugat különbség fontossá válásával. 1994-ben a budapesti Néprajzi Múzeum „Magyarok „Kelet” és „Nyugat” közt. Nemzeti jelképek és legendák” címmel rendezett kiállítást. Itt minden más (urbánus-népi, liberális-konzervatív stb.) ellentéppáron túl ennek a distinkciónak szenteltek kiemelt figyelmet, éppen abból a megfontolásból, hogy ez a definíciós gyakorlat világméretű párhuzamokba illeszkedik.⁸ A párhuzamokon túl a *magyar orientalizmus*⁹ sajátos mintát követ. Itt a térbeli és időbeli dimenziók szorosan összekapcsolódnak. A magyar öndefinícióban a Kelet a magyar nép és nyelv őstörténetével függ össze. A ma-

gyar keletkutatásban amellelt, hogy olyan rangos kutatókat adott mint Kőrösi Csoma Sándor vagy Vámbéry Ármin, a keleti származás tudata fontos szerepet játszott. Történetileg a keleti származás tudata, amely főleg a magyar nemesi hagyományra volt jellemző, és fölényérzettel társult az országban élő más nemzetiségek iránt. A 19. századi őstörténeti és nyelvészeti kutatások megélenkülése mellet a magyarság szorosán kötődik Kelethez, ugyanakkor az Osztrák-Magyar Monarchia kulturális terében a magyarok elsősorban az osztrákok ellenében határozták meg magukat. Nyugat-európai szemmel nézve viszont az ázsiai eredet a barbárság és kegyetlenség képzetével társult. A magyar társadalmon belüli kulturális harcok gyakran követték a Kelet-Nyugat megosztást, de ennek ellenére egészen a huszadik század első feléig sok példája található annak, hogy „a magyarok mennyire nem fogták fel az orientalizmus európai és hazai értelmezésének különbözőségét”¹⁰.

Időben közelebbi az őstörténeti kapcsolatoknál a törökellenes harc és hódoltság korszaka, amikor a magyarok egy más módon szembesültek a Kelettel. Akkor a magyarok mint a kereszténység védőbástyái a Nyugat részeként határozzák meg magukat, bár ez a meghatározás nem mindig egyezett a Nyugat irányából jövő meghatározásokkal. A jelenség párhuzamot mutat a balkanizmus (amely az orientalizmussal párhuzamos, de nem azonos folyamat) olyan elemével, amelyre Maria Todorova bolgár származású kutató mutat rá.¹¹ A balkán önmagát a Kelettel szemben határozza meg, bár nyugati szemszögből gyakran része a Keletnek.

Sorin Antohi a román példán egy gondolatébresztő újraértelmezését nyújtja az orientalizmusnak. Szerinte az orientalizmus *metonimikus jellegű* és egy szövetségi, sőt egy nemzetállam belsejében is létre jöhet.¹² Ez az értelmezés a centrum-periféria kapcsolat elmélete, valamint a goffmani stigma-konceptió segítségével operacionalizálja az orientalizmus fogalmát, új lehetőséget nyitva kisebb léptékű régiók kapcsolatainak vizsgálatára. A magyar orientalizmus recens metonimikus formáit az Erdély vagy Moldva területén élő magyarok iránti érdeklődés hullámaiban lehetne tettenérni. Székyföld önmagában is alanya lehet orientalista definícióknak.¹³

Ezeken a példákon keresztül azt a folyamatot szerettem volna itt szemléltetni, hogy miképpen szűrődött be és talált alkalmazásra Európa ezen régiójában az orientalizmus valamilyen értelmezése, nem törekedtem teljességre, inkább csak rámutatni akartam a diskurzív környezet néhány elemére.

A fordításról

Said szövege nem könnyen fordítható, hiszen tömör és elegáns, pontos és szellemes egyidőben. Péri Benedek erőfeszítése a vaskos kötet magyartására első látásra tiszteletet parancsol. Közelebbi olvasás nyomán azonban feltűnnek a zavaró hiányosságok. Egy, a fordítást az eredetivel egybevető, szaklektor bizonyára sokat segített volna a (néha banális) hibák kiküszöbölésében, nem hagyva a recenzió-íróra ezt a munkát és a kétes dicsőséget, hogy ezekre felhívja az olvasók figyelmét. A bevezetőben ilyen hibákat találhatunk:

I have begun with the assumption that the Orient is not an inert fact of nature. It is not merely *there* as the Occident is not just *there* either.¹⁴

Azzal a tétellel kezdem, hogy az orientalizmus nem öröktől fogva létező jelenség. Nem önmagában létezik, mint ahogy a Kelet sem önmagában létező fogalom.¹⁵

Ezen a helyen az angol szöveg arról beszél, hogy a Kelet és a Nyugat nem tehetetlen természeti tények, nem pusztán *ott vannak*. Egyáltalán nincs szó az „orientalizmusról” sem „öröktől fogva létezésről”. A tévedés oka itt talán egyszerű fordítói figyelmetlenség, mert már a következő mondatokban a szöveg szorosabban követi az eredetit.

Egy más típusú tévedés, amikor a fordító értelmezési zavarral küszködik: But the phenomenon of Orientalism as I study it here deals principally, not with the correspondence between Orientalism and Orient (the East as career) despite and beyond any correspondence, or lack thereof, with a „real” Orient. My point is that Disraeli’s statement about the East refers mainly to that created consistency, that regular constellation of ideas as the pre-eminent thing about the Orient, and not its mere being, as Wallace Steven’s phrase has it.¹⁶

Az orientalizmus fogalmának vizsgálata számomra elsősorban nem a Kelet az „Oriens” és az orientalizmus kölcsönhatását öleli fel, hanem az orientalizmus jelenségének belső tartalmát jelenti, és azt, hogy a „létező” Kelettel való megfeleltetések ellenére, azokon túlmutatva, illetve azok esetleges hiányában mit tart a Keletről mint életformáról. Véleményem szerint Disraeli kijelentése sokkal inkább erre a mesterségesen létrehozott gondolatvilágra mint a Keletről vallott nézetek minduntalan előtérbe nyomakodó fogadatlan prókátorára, erre a rendszerbe foglalt eszmehalmazra céloz, nem pedig ezen fogalomrendszer pusztá létezésére.¹⁷

Itt az eredetiben az orientalizmus *jelenségének* és nem *fogalmának* tanulmányozását ígéri Said, a létező Kelettel való minden megfelelés vagy meg nem felelésen túl, viszont egyáltalán nincs szó az orientalizmus és a „létező” Kelet *kölcsönhatásáról*, még kevésbé a *minduntalan előtérbe nyomakodó fogadatlan prókátorról*. Az idézet végén pedig a Kelet, és nem a fogalomrendszer pusztá létezéséről van szó. Wallace Stevenre való hivatkozás viszont kimarad.

Nem tartom szerencsésnek azt, hogy a magyar fordítás nem következetes a szerző által kiemelt (dőltbetűs) fogalmak és kifejezések jelzésével. Az elméletileg és módszertanilag fontos bevezetőben a 35. oldal előtt egyáltalán nem emeli ki a fogalmakat, annak ellenére, hogy a kötetet felsőoktatási tankönyvnek (is) szánta a kiadó. A kiemelések megtartása talán nagyobb figyelmet kényszeríthetett volna a fordítóra is, aki ha stílus-versenyre kel a szerzővel, nemegyszer a magyar szöveg minősége, sőt értelme bánja.

A későbbi fejezetek során mintha javulna a fordítás minősége de a könyv utolsó előtti mondatába a fordító ismét fellengzős képet told be (kőbe vésett, *intő jel* ott ahol angolul egyszerűen *emlékeztető* van), nem beszélve arról, hogy nagyon vitatható itt a *knowledge* 'tudományként' vagy mégikább a 'tudományágként' való fordítása.

If the knowledge of Orientalism has any meaning, it is being a reminder of the seductive degradation of knowledge, of any knowledge, anywhere and any-time.¹⁸

Ha az orientalizmus tudományának van egyáltalán jelentősége, akkor az az, hogy kőbe vésett, *intő jel*ként figyelmeztet arra, milyen a tetszetős, de silány külsőbe öltöztetett tudomány. Példája minden tudományágra igaz, tértől és időtől függetlenül.¹⁹

A fordítás ebben a formában egyenetlen és sok ponton vitatható teljesítmény.

Meglepőnek találtam, hogy hiányzik a magyar kiadás végéről a név- és tematikus index, amely az angol nyelvű kiadásban 18 sűrű oldalt tesz ki²⁰, és nagyon megkönnyíti a hatalmas anyagban való tájékozódást. Ez a filológiai mulasztás nagyban csökkenti a könyv kezelhetőségét.

Az, hogy mégis üdvözlendő a magyar *Orientalizmus* megjelenése, annak a felforgató erőnek és ötletgazdagságnak tulajdonítható, amely huszonkét év múltán is megtartott valamit eredeti lendületéből.

JEGYZETEK

- ¹ A kilencvenes évek közepére már az *Orientalizmus* recepciójának önálló története alakul ki. Gyan Prakash a recenziókról ír recenziót. Lásd: Prakash, Gyan (1995) A review of reviews. *Orientalism now, History and Theory*, 34, 3, 199-212.
- ² 577-619.
- ³ Nemrég (2001 februárjában) a bécsi Freud Intézet és Múzeum lemondta Said előzetes meghívását a 2001. évi Freud-előadás megtartására egy nevezetes libanoni kőhajtásra (amellyel állítólag erőszak használatára uszít) és az osztrák politikai állapotokra hivatkozva. Az Intézet döntése nagy felháborodást és tiltakozás-hullámot váltott ki Said hívei körében. 2000. július 3.-án készült Saidról egy fotó, amely azt ábrázolja, amint Dél-Libanonban az izraeli határon átdobott egy követ. Ezt követően többször kényszerült magyarázkodásra, például azzal, hogy a kódobálás rituális szokás azon az elhagyott határszakaszon és egyetlen izraeli katonára sem volt a láthatárán, sőt a sajtóban megjelent és botrányt kirobbantó fotó is titokban készült róla. A bécsi visszautasítást azzal magyarázta, hogy ez a Freud Intézetet részéről az izraeli és amerikai adományozóknak fizetett ár. Lásd.: Edward Said: *Freud, Zionism, and Vienna*, Al-Arham Weekly On-line, March 15-21. 2001, Issue No. 525.
- ⁴ Erről lásd. még: Said, Edward: Világok között, *Magyar Lettre Internationale* 31. 1998-1999 tél. 21-24. [Fordította: Berta Ádám]
- ⁵ Szamosi Gertrud fordítása, *Helikon* 1996/4, 422.
- ⁶ Mondja (26. o.) Said egy interjúban, amelyet Christoph Burgmer készített vele. Bevezetés a posztkoloniális diskurzusba, *Magyar Lettre Internationale* 28. 1998 tavasz. [Fordította: Farkas Zsolt]
- ⁷ A *Helikon. Irodalomtudományi Szemle* 1996/4-es számát, Szamosi Gertrud szerkesztésében és bevezető tanulmányával (415-429), a posztkolonializmus témájának szentelte. Ebben a számban (430-449) részleteiben megjelent magyarul az *Orientalizmus* bevezető fejezete, Balogh Dániel és Szamosi Gertrud tolmácsolásában.
- ⁸ Hofer Tamás: Kiállíthatóak-e a magyar „emlékezet helyei”, *BUKSZ* 1994/4. 464-470.
- ⁹ A fogalmat tudtommal Hofer Tamás használja először. Paraszti hagyományokból nemzeti szimbólumok – Adalékok a magyar nemzeti műveltség történetéhez az utolsó száz évben, *Jannus* VI.1. 1987, p. 59-74.
- ¹⁰ 66. uo.
- ¹¹ Todorova, Maria *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, New York, 1997.
- ¹² 304. 5. jegyzet. Antohi, Sorin: Cioran și stigmatul românesc. Mechanisme identitare și definiții radicale ale etnicității, *Civitas Imaginalis. Istorie și utopie în cultura română*, Polirom, Iași. 1999.
- ¹³ Biró A. Zoltán szerint a magyarországi közvélemény ún. erdélybarát termelte ki a Székelyföld mint „csodálatos vidék” képét. (168) Bár ő nem hivatkozik sem

Saidra sem Antohira, úgy gondolom nem túlzás itt Székelyföld metonimikus orientalizálását látni. „Csodálatos” és „intoleráns” vidék. Jegyzetek a Har-Kov problémáról In. *Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda 1998.

¹⁴ 4. Edward Said: *Orientalism*.

¹⁵ 15. *Orientalizmus*, Péri Benedek fordítása.

¹⁶ 5. Edward Said: *Orientalism*.

¹⁷ 16. *Orientalizmus*, Péri Benedek fordítása.

¹⁸ 328. Edward Said: *Orientalism*.

¹⁹ 576. *Orientalizmus*, Péri Benedek fordítása.

²⁰ 377-394. Said, Edward W. [1978] (1994) *Orientalism*, Vintage Books, A Division of Random House, New York.

Tárgyszerűen az ötvenes évekről

Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás”. Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849-1860. Budapest, 2000, Osiris Kiadó.

399 oldal. 1880 Forint.

Egy közvéleménykutatás szerint a magyarok XX. századi történelmük legsötétebb évtizedének az ötvenes éveket tartják. Bár erre nézve nem készült felmérés, de nagy valószínűséggel a XIX. században is az ötvenes évek kerültek volna az első helyre egy ilyen negatív listán. A szabadságharc leverését követő önkényuralom a magyar nemzeti remények meghiúsulását eredményezte, és a megtorlás után az országra „az abszolutizmus vas veszője” nehezedett. Vagy ahogy a leggyakrabban használt középiskolás tankönyv fogalmaz: „Az abszolutizmus ... lábbal tiporta a polgári és nemzeti szabadságjogokat...”, ugyanakkor – saját érdekében is – a tőkés átalakulást viszont elősegítette. „Az élet minden területén nyílt germanizálás folyt. Mindez nemcsak a magyarokat, hanem a nemzetiségieket is sújtotta, akik 'azt kapták jutalomból, amit a magyarok büntetésből'.” A magyar történelmi

hagyomány szerint a bécsi kormány az ország elnémetesítését akarta, idegen, a helyi nyelvet nem beszélő hivatalnokokat, „Bach-huszárokat” ültetett a nép nyakára, a magyar nyelvet, iskolákat, szokásokat üldözte, visszaszorította. Erre az ország szinte egységesen, passzív ellenállással válaszolt Deák Ferenc vezetésével, de a nyílt, fegyveres ellenállásra is volt példa. Bár a 48-as reformok egy részét, így például a jobbágyfelszabadítást Bécs nem vonta vissza, de ezt is csak saját érdekében, a fő ellenfelének tekintett magyar nemesség további gyengítése érdekében tette. Vagyis a korszak érdemei sem érdemek (lásd. még: „A vasutakat az idő hozta, és nem Ön, miniszter úr!”), a rendszer egésze negatív megítélés alá esik.

A magyar történetírás szerencsére egyre több alkalommal bizonyítja, hogy az egyoldalú képet képes árnyalni és objektívebben, a korszakot (nemzeti) elfogultságaitól szabadulva szemlélni és értékelni. Deák Ágnesnek az 1850-es évek nemzetiségpolitikájáról készült monográfiája is ilyen könyv. A szerző hatalmas, zömmel német és magyar nyelvű anyagot vizsgált át többéves kutatómunkája során. A birodalmi központi kormánysszervek, a magyarországi, erdélyi, vajdasági, egyes esetekben horvátországi, sőt, más tartományokbeli iratanyag tanulmányozása mellett az emlékiratok, naplók, röpiratok gazdag gyűjteménye szerepel a feldolgozott források között, mely kiegészül a kor fontosabb sajtótermékeivel. A munka végén található bibliográfia összesen 30 oldalt tesz ki!

A könyv két rövidebb és két hosszabb fejezetre oszlik. A Habsburg Birodalmat 1848–49-ben a nacionalizmus alapjaiban rázta meg, létét fenyegették népeinek nemzeti törekvései. Ezt a másfél évet tekinti át a munka első ötven oldala. Ezt követi az ötvenes évek nemzetiségi politikájának bemutatása. A szerző az Összegzésben ugyan felteszi a kérdést, hogy helyes-e egyáltalán tudatos nemzetiségi politikáról beszélni, hiszen soha nem foglalkoztak önmagában ezzel a problémával, de érvei meggyőzőek: számos kérdés tárgyalásánál előkerültek a nemzetiségi szempontok. A rendszer nemzetiségi politikáját két területen, az államigazgatás és a kultuskormányzat (egyházi élet és oktatás) területén vizsgálja. A negyedik fejezetben vázolja az 1859-es katonai vereség utáni útkeresés vitáinak lényegét, azt a sokáig terméketlen vitát, ami a korábbi gyakorlat folytatásának hívei és az új utakra lépés szószólói között folyt, egészen 1860 őszéig, az Októberi diploma kiadásáig.

Az 1848-as átalakulás legfőbb jelszava a Habsburg Birodalomban az alkotmányosság megteremtése mellett a nemzeti egyenjogúság, a „Gleichberechtigung” követelése volt. A birodalom vezetői 1848 őszén még elfogadták az alkotmányos berendezkedést és az államszervezet megújításával és a liberális reformokkal igyekeztek az előretörő nacionalizmust háttérbe szorítani, illetve azzal bizonyos kompromisszumokat kötni. A Kremsierbe költöző osztrák birodalmi parlament alkotmánytervezetéhez hasonlóan – bár némileg szűkebb értelmezésben – az olmützi alkotmány is deklarálta a népek egyenjogúságát: *„Minden népfaj egyenjogú, s minden népfajnak sérthetetlen joga van nemzetisége és nyelve fenntartása- és művelésére.”*

Az állami életben az alsóbb szinteken (a kerületi szintig) elfogadták a nemzeti eszmét szerveződési elvként. Így a birodalmi centralizáció közigazgatási decentralizációval párosult. A Habsburg-kormányzat a birodalom népeinek szabad nyelvhasználatot ígért az egyházi életben, az alsó- és középfokú oktatás területén. A közigazgatás vállalta, hogy anyanyelvén válaszol a különböző beadványokra. Ezen kívül engedték a nyelvművelő és kulturális egyesületek alapítását és működését. A közigazgatás alsóbb szintjein, a szabad és autonóm községekben, a járásokban, megyékben és kerületekben a helyi lakosság többségének megfelelő lesz a helyi hatalom: a külső ügykezelés nyelve a többség nyelve; az alsóbb szinteken a belső ügykezelés is; és a hivatalnokok nagyobb részét a többségi nemzetiség fia alkotják. Ha egyes helyeken vontatottan vagy kaotikusan is, de lassan megindult ennek a vonzó programnak a végrehajtása. Ezekben a hónapokban a politikai hatalomba való alkotmányos beleszólás lehetőségét is biztosítani ígérte a hatalom.

A magyar szabadságharc résztvevőit nem egyenlően bírálták el. A császár oldalán kitért vezetők személyre szóló kiténtetéseket, pénzadományokat kaptak. A románok elpusztult templomaik újjáépítésére államsegélyben részesültek. A „hűséges” Horvátországban az adózás új szabályait kedvezőben állapították meg, mint Magyarországon, Erdélyben pedig csak később vezették be az emelt adóterheket.

Az olmützi alkotmány ugyanakkor csalódást okozott a dinasztia oldalán kitartó népek vezetőinek. Már 1849 őszén megfigyelhetők voltak ugyanis azok a törekvések, hogy a nemzetiségi alapú területi különállásokat lehetőleg visszaszorítsák. Persze az alkotmányban foglaltakat nem lehetett visszavonni, de például a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság megígért elkülönítése

után sem fogadták el azt a magyarázatot, hogy ez a terület teljes egészében szerb nemzeti uralom alá kerüljön. Éppen a Gleichberechtigung elvére hivatkozva emelték ki, hogy a terület kevert etnikai lakossága nem hátrány, hanem előny, hiszen itt jól megvalósulhatnak a nemzeti egyenjogúság követelményei, egyik nép sem lesz képes elnyomni a másikat. A döntéssel persze egyik érintett fél sem volt elégedett. Erdély esetében is megfigyelhető a kezdetben tett ígéretek teljesítésének elszabotálása. A kerületek kialakításánál ugyan eleinte az etnikai elvet érvényesítették, de a végső rendezésnél ez a szempont teljesen háttérbe szorult. A szászok sem kapták meg a beígért teljesen önálló szász koronatarományt. Megszüntették a határörvidéket is: a székelüket – Gábor Áron után érthetően – azonnal, a románokét pedig Avram Iancuék elégedetlen mozgólódását követően.

Még leginkább az egyházi hierarchia átalakítása során igyekeztek az egyes nemzetiségek igényeinek megfelelni: így került sor a zágrábi és az erdélyi román görög katolikus érsekség felállítására, új román görög katolikus püspökségek alapítására. A szlovákok kérését önálló szlovák katolikus püspökség létrehozására nem teljesítették ugyan, de három szlovák nemzetiségű püspököt is kineveztek. Hasonlóan jártak el az evangélikus egyházban is. A román ortodoxok kéréseit azonban a szerbekkel szemben általában nem támogatták. Az ortodoxokkal különben is sok gond akadt, a szerbek ugyanis szoros kapcsolatokat építettek ki Oroszországgal. A cenzúra persze alaposan megvizsgálta az ideérkező könyvküldeményeket, és mivel az imakönyvekben a cárt és családját dicsőítő, tehát potenciálisan veszélyes szövegek is voltak, felmerült, hogy a könyveket nem is továbbítják. A kényes kérdést végül „salamoni” döntéssel úgy oldották meg, hogy a kérdéses lapokat összeragasztották...

A magyarok ellen a dinasztia oldalán küzdő népek nemzeti céljaik nagyobbfokú megvalósításában bíztak. A bécsi kormányzat azonban igyekezett nemzeti alapú politikai hatalmukat visszaszorítani. Jellasics ugyan haláláig megtarthatta báni címét, de a horvát érdekek védelmében nagyon hamar szembekerült az összbirodalmi szempontokkal és teljesen háttérbe szorult. Szerb vajda kinevezésére nem került sor, hanem – éppen ezt megelőzendő – maga Ferenc József vette fel címei sorába ezt a méltóságot, ami lehetővé tette, hogy alvajdának egy megbízható (és nem szerb) katonatisztet nevezzenek ki. A szász comest felfelé buktatták, Bécsbe hívták. Jól kitapintható tehát az az elv, hogy az egyes tartományok élére megbízható, a múlt vi-

szályaiban nem érintett, lehetőleg nem odavaló személy kerüljön. Az alacsonyabb beosztású hivatalnoki állások betöltésénél figyelembe veendő szempontok 1849-es rögzítésénél ugyan szerepelt a nemzeti hovatartozás, ám utolsóként: csak harmadikként hivatkoztak az alkalmasság és a megbízhatóság mögött a nemzetiségi egyenjogúság elvének betartására. Eleinte igyekeztek a nem magyar, helybenlakó polgári származású elemeket előnyben részesíteni, de a szűkös lehetőségek miatt az etnikai származás helyett kezdtek beérni azzal is, ha az illető beszélte az adott vidék lakosságának nyelvét. A nemzetiségi vezetők szakértelmi és nyelvtudásbeli hiányosságai mellett az is egyre inkább alkalmazásuk ellen szólt, hogy hivatali állásba kerülve saját nemzetiségi céljaik megvalósítására törekedtek, az összbirodalmi érdekekkel akár szembe is kerülve. Márpedig a rendszernek engedelmes bürokrátákra, végrehajtókra volt szüksége, ezért az ötvenes években olyan lojális nemzetiségi politikusokkal is konfliktusba került az udvar, mint Saguna, Avram Iancu vagy Jellasics.

A magyarok legyőzését követő időszakban néhány részletkérdésben a magyarellenes nemzeti részrehajlás is kimutatható volt. Ez azonban csak részletkérdésekben mutatkozott meg, az alapelvek egységesek voltak. Leginkább a polgárháború alatt elkövetett gyilkosságok és rablások megbüntetésénél érződött a politikai alapú kedvezés. Az erdélyi románok esetében a bíróságok húzták-halasztották az ítéletet, és sok esetben felmentették a vádlottakat, a körülményekre hivatkozással. Igaz, nem is voltak könnyű helyzetben, hiszen a vérfürdőkből egyes falvak szinte teljes lakossága részt vett, a tízegynéhány éves gyerekeket és az asszonyokat is beleértve. Mindenestre a magyar lakosság körében ezek a részrehajlások nagy felzúdulást és elégedetlenséget váltottak ki. Úgyszintén a magyarok ellenében megnyilvánuló gyakorlat volt a negyvenes évek névmagyarosításainak eltörlése és – sok esetben a hatóság által is erőltetve – a régi nevek visszaadása, míg a nem magyar név felvétele esetében nem volt ilyen eljárás.

A nemzeti programjaik megvalósításában korlátozott politikusok csalódottsága mellett aziránt is kételyek merültek fel, hogy a nemzetiségek egyenjogúságára alapozott és alkotmányosságot ígérő politika megvalósul-e. Deák Ágnes ezzel kapcsolatban joggal hangsúlyozza, hogy a birodalom irányítói között is igen jelentős nézeteltérések voltak, így a viták kimenetele is befolyásolta a sok tekintetben rokonszenves program realizálódását illetve a megvalósulás mértékét. A kor legbefolyásosabb politikusai közül Stadion

gróf belügyminiszter tűnik olyannak, aki leginkább híve volt a fent vázolt politikai elképzeléseknek, ezért az ő 1849-es megbetegedése és visszavonulása nagy jelentőségű volt.

A „Gleichberechtigung” eszméjére hivatkozás egészen az olmtüzi alkotmány felfüggesztéséig, 1851 végéig a legfőbb legitimációs elvek közé tartozott. Ám mivel a birodalom egységének elvét kezdetektől fontosabbnak tartották, Metternich szavaival élve „a birodalom egységének Szküllája és a nemzetiségek egyenjogúsításának Kharübdisze között” vergődtek, míg nem az egység érdekében fokozatosan elhagyták a nemzetiségi elvet. Az abszolutisztikus és centralizálni igyekvő csoport (Kübeck báró, Grüne gróf főhadsegéd és Kempen rendőrminiszter vezetésével) a reformokat csak korlátozottan támogatta. A kormány sem volt egységes: Bach, Bruck vagy a csak nevében magyar Nádasdy gróf a merev centralizáció híve volt, Leo Thun kultuszminiszter ellenben jóval rugalmasabb, a federalizmussal több ponton érintkező programot képviselt. A végső döntéshozó Ferenc József általában az első nézethez állt közelebb.

A kormányon belüli vitákat példázza a szűkebben vett – hogy ne mondjuk: csonka – Magyarország kerületi beosztása. Az öt kerület kialakításánál arra törekedtek, hogy a magyar jellegű pest-budai kerület mellett legalábbis vegyes lakosságú kerületeket hozzanak létre. Bár Bachban felmerült az öt kerület teljes függetlensége, azaz Magyarország teljes szétdarabolása, mégis a terv ellenzői kerekedtek felül. Paradox módon a magyarok körében nem kimondottan népszerű Albrecht főherceg helytartó személye jelentett garanciát az ország egységének megőrzésére: a császár nagybátyjának hatalmát mégsem lehetett a névlegesre csökkenteni...

Külön fejezet foglalkozik az 1850-51-es népszámlálással, melyre részben – a hagyományos indokok, mint a katonaállítás vagy adózás – a nemzetiségi egyenjogúság politikájának alkalmazhatósága miatt is sor került. Deák Ágnes alaposan elemzi a felmérés körülményeit, a különböző visszaéléseket és az adatsorok ebből fakadó jelentékeny pontatlanságát. Az egyes esetek kapcsán kiderül, hogy az összeírás eleve nem lehetett megfelelő pontosságú, mert az összeírással megbízottak sokszor nem ismerték a lakosság nyelvét, és a segítségükre siető helyi értelmiség nemzeti elfogultságból torzította az adatokat. A szerző felhívja a figyelmet arra is, hogy sokan szándékosan nem saját anyanyelvüknek megfelelő nemzetiségűnek vallották magukat – leginkább azért, amit Eötvös József is felemlített 1850-es röpiratában: hogy

ez által a nemzetiségi egyenjogúság értelmében könnyebben juthassanak hivatalhoz. Bécsben is tisztában voltak az összeírás hiányosságaival, ezért az 1857-es népszámlálásnál a nemzetiségre már nem is kérdeztek rá. Igaz, ennek fő oka a politikai hangsúlyváltás volt.

A bécsi viták eredményeképp 1851-re visszaszorultak az alkotmányosság hívei (Schmerling le is mondott), s ez természetesen kihatott a nemzetiségi politikára is. Az alkotmányosság fokozatos, végül teljes és nyílt felszámolása a többségi elv jogosultságát is kétségbe vonta, vagyis az abszolutizmussal nem fért össze a nemzetiségek helyi szintű hatalma sem. Ugyanakkor itt természetesen kétirányú folyamatról volt szó: a nemzeti egyenjogúság programjának megvalósítása során felmerülő számtalan probléma és konfliktus mind érvet szolgáltatott az abszolutizmus híveinek ahhoz, hogy kijelentsék: alkotmányos módon képtelenség a soknemzetiségű birodalmat kormányozni. A nemzetiségi egyenjogúság gyakorlati megvalósítása során ugyanis azonnal számos vitás eset jelentkezett horvát-olasz, szerb-horvát, szerb-román, román- magyar, román-szász stb. viszonylatban.

Deák Ágnes könyve számos példával igazolja, hogy nem mondva csinált problémákról, hanem tényleges konfliktusokról volt szó. Több esetet ismertet a egyes nemzetiségű településeken kipattanó viták közül: ki tartsa el a kisebbség iskoláját, templomát, milyen nyelven működjenek a helyi hivatalok stb. A nemzeti elhatárolódás elméletben egyszerűnek tűnő programja sok területen teljesen megvalósíthatatlan volt, másrészt a megígért nyelvhasználati engedmények a birodalmi bürokrácia hatékony működését lehetetlenítették volna el. Hamar világossá vált, hogy a szakszerű hivatalnokrendszerhez nélkülözhetetlen az egységes belső hivatali nyelv. Elméletben ehhez ugyan párosulhatott volna akár több külső ügykezelési nyelv is – és sokan ezt is javasolták, a belső ügykezelési nyelv fontosságát a nép szempontjából kétségbe vonva – ám ehhez az adott viszonyok között fordítók és tolmácsok ezreit kellett volna alkalmazni, amit a birodalom ingatag pénzügyi helyzete nem tett lehetővé. A program megvalósításának akadályát jelentette a megfelelő képzettségű és nyelvtudású hivatalnokok hiánya is, elsősorban Magyarországon. A nemzetiségek nyelvi igényei pedig sok esetben messze túlmutattak az adott etnikum lehetőségein: éppen a képzettség hiánya miatt egyszerűen nem volt kit alkalmazni.

Ezért – részben tehát kényszerűségből – kezdték meg az idegen tisztviselők alkalmazását, hogy a nemzetiségi vitákat ezzel kiküszöbölhessék. A cél

tehát az volt, hogy „Magyarország... hivatalnoki karát – különösen a politikai és bírósági szervezeten belül – fokozatosan egy a hazájának az államtudományt tekintő osztrák hivatalnoki karrá kell átalakítani. Ő Császári Fensége ezirányú javaslatai olyan hivatalnokok nagyobb számú alkalmazására épülnek, akik hivatali képzettségüket más koronatarományokban szerezték...” – foglalta össze Albrecht főherceggel folytatott tárgyalásainak eredményeit Bach 1853-ban.

A cislajtániai hivatalnokok feladata volt ugyanakkor az osztrák birodalmi tudat elfogadása és terjesztése is. Mint ahogy egy vajdasági kerületi főnök kijelentette 1853-as beszédében: „Tiszteletben tartunk minden az állam által elismert vallást és minden a birodalomban lakó nemzetiséget, fellépünk azonban minden idevágó túlkapás ellen, minden gyűlölettel teli üldözési vággyal szemben! A nagy birodalmi terület minden népének, e nép minden tagjának szeretnie és becsülnie kell saját vallását, nemzetiségét, irodalmát, népiségét, – azonban minden Ausztriához tartozónak mindennél előrébbvalónak és értékesnek kell tekintenie az általános ausztriai nemzetiséget, s fenséges császári házunkhoz való hűséges ragaszkodást és a közös haza iránti szeretetet! Csak a nagy, erős és egységes Ausztria fennállása mellett, a nagy ausztriai népcsalád tagjaiként erősödnek annak népfajai! Minden nép fia akkor szereti legjobban népét, ha mindenekelőtt Ausztriát szereti, mely a birodalom minden nemzetét egyformán nagyra becsüli, s mely egyedül képes teljes virágzást hozni azok számára.”

Az igazi „Bach-huszárnak” tehát nemzetietlennek kellett lennie, s ha valamely nemzetiséggel azonosul, az már kifejezetten hátránynak számított – hiszen a „szakszerű igazságosságot” veszélyeztette. Éppen ezért az ilyen „bűnbe” esett hivatalnokokat legtöbbször áthelyezték, valamely számára idegenebb területre.

A gyűlölt „Bach-huszárok” szerepének vizsgálata kapcsán Deák Ágnes csatlakozik az újabb magyar szakirodalom, így például Benedek Gábor megállapításaihoz: az idegen tisztviselők aránya korántsem volt olyan nagy, hiszen a hivatalnokok többsége az ötvenes években is magyar volt. Bár a passzív rezisztencia számított az igazán hazafias magatartásnak, és a liberálisok és a konzervatívok egymással szinte versengtek ezen a téren, ugyanakkor sokan – a karrieristákat és az anyagi okokból hivatalt vállalókat nem is említve – úgy okoskodtak, hogy így „legalább egy hitvány ember előtt egy lyukat bedugtam, helyet elfoglaltam” – mint egy naplóíró fo-

galmazott. A hivatalvállalást a császári hatóságok egyre elnézőbb magatartása is ösztönözte: a 48-49-es „bűnöket” egyre kevésbé tekintették kizáró oknak az alkalmazás meghosszabbításánál.

Hivatalnoknak lenni azonban nem volt könnyű mesterség: Bécs igyekezett kialakítani a modern, szakszerű, engedelmessé bürokrata étoszát, ami a magyar nemesi hagyományokkal nemigen volt összeegyeztethető. A nemzetiségek pedig eleve bizalmatlanok voltak a megmaradt vagy újabban oda került magyar hivatalnokokkal szemben. Így a szakszerűségi és a bizalmi szempont is közrejátszott abban, hogy idegen tartományokból verbuváltak tisztviselőket.

Annak ellenére, hogy a Magyarországra érkező hivatalnokok számára az új állomáshely rangemeléssel járt, általában mégsem érezték magukat különösebben jól. Az újabb kutatások szerint ugyanakkor nem volt igaz, hogy nem tanulták a magyar nyelvet – az persze más kérdés, hogy a velük eleve ellenséges magyar közeg kezdő próbálkozásait hogyan fogadta. A magyar nemesség jövevény vetélytársaiban az idegent és a nem nemest egyaránt lenézte. A nyelvi megértés hiánya azonban felmerült a nemzetiségek esetében is. Kérdéses ugyanis, hogy egy csehül beszélő tisztviselőt egy szlovák bizonyosan megértett-e. Úgy tűnik, a Felvidék keleti részén már nem nagyon. Úgyszintén lehetnek problémák egy tiroli német és egy erdélyi szász kommunikációja során. A köznép is általában elutasító lehetett, bár egyes helyeken még mindig kisebbségnek tekintettek egy teljesen idegen elöljárót, mintsem hogy a rivális etnikumból igazgassa őket valaki. Ez pedig oda vezetett, hogy bár az ötvenes években általában emelkedett a nem magyar tisztviselők aránya, ugyanakkor a hivatalnokrendszer – paradox módon – inkább a nemzetiségek érdekeit sértette. A tiszta magyar területen ugyanis zömmel megmaradtak a magyar hivatalnokok, és az idegen tisztviselőket elsősorban a vegyes lakosságú vidékeken alkalmazták a nemzetiségi viszályok megszüntetése érdekében. Összességében azonban a „Bach-huszárok” fogadtatása inkább negatív lehetett, amit az is mutat – már amennyire a töredékes adatoknak hinni lehet –, hogy 1859/60 után legtöbbjük hazatért.

A részben tehát kényszerűségből és racionális döntésként bevezetett német hivatali nyelv azután (ismét csak érthetően) maga után vonta azt, hogy biztosítani kellett a német nyelvű bürokrácia utánpótlását. Emiatt pedig a közép- és felsőfokú oktatásban is egyre nagyobb teret nyert a német nyelv. A fokozatos és lassú változás 1854-55-ben jutott el végpontjára, ami-

kor döntést hoztak az igazságszolgáltatás és a középiskolák nyelvéről. Ez a program már igen messze volt az olaszországi eszményeitől. Most már egy abszolút módon kormányzott, német nyelvű – de nem német nemzeti! – egységállam volt a cél, ahol a nacionalizmust a politikai és állami élet minden területéről ki kell szorítani. Egy nemzetekfeletti birodalmi patriotizmust igyekeztek népszerűsíteni, mely sok tekintetben a napóleoni idők Hormayr-féle ideológiájára hasonlított, ami természetesen akkor már teljesen korszerűtlennek számított. Bár furcsán hangzik, de a denacionalizáló politika eszköze akart lenni a német hivatalos nyelv is. Ezzel semmiképpen sem a germanizáció, a német nemzeti szellem terjesztése volt a kormányzat szándéka – bár a német nemzetiségűeknek kedvezésre persze számtalan példát találhatunk a korszakból.

A hivatalos körök gondolkodása a birodalom nyelvei közül egyedül a németet tartotta „kultúrnyelvnek”. A többi (az olaszon kívül: Észak-Itáliában nem is volt jellemző a németesítés!) „barbárnak” és „elmaradottnak” minősítették, melyek annyira kialakulatlanok és fejletlenek, hogy sem a közigazgatást, sem a tudományos életet nem lehet ezeken a nyelveken művelni. Az oktatásban zajló németesítésnek is főleg ebben kell az okát keresni, ami egyúttal megmagyarázza azt a furcsa jelenséget, hogy Thun, a különben inkább szlávbarátnak mondható kultuszminiszter miért erőlteti a német nyelv tanítását. Megfigyelhető ugyanis, hogy minél magasabbfokú oktatási intézményről van szó, annál nagyobb mértékben követelik meg a német nyelvtudást és a német nyelven folyó oktatást. A birodalom igazgatásához szükséges hivatalnokok utánpótlásához, illetve a magasabb tudományok műveléséhez csak a német nyelvet tartották alkalmasnak, így aki magasabb pályára akart lépni, annak értelemszerűen meg kellett tanulnia németül. Az alsó fokú oktatásban ezzel szemben gyakorlatilag nem érvényesült semmiféle germanizációs tendencia, sőt: itt az anyanyelvi oktatás jóformán korlátlan szabadságot élvezett.

A kormányzat nemzetiségi politikája a fenti programot a kis lépések módszerével igyekezett megvalósítani. Nem hoztak általános, a kérdés egészét szabályozó rendelkezéseket, hanem a részterületek sokszor helyi jellegű szabályozásával törtek lassanként céljaik felé. Ez a fokozatosság is magyarázza az általános bizalmatlanságot és azt, hogy miért érezték – elsősorban a magyarok – a helyzetet a valóságosnál is rosszabbnak. Mert le kell szögezni, hogy – talán a szabadságharc leverését közvetlenül követő időszakot le-

számítva – a birodalom nemzetiségi politikája nem volt speciálisan a magyarok ellen irányuló: a nem magyarokkal szemben ugyanezeket az elveket alkalmazták. Eleve nem is tekintették a magyarországi nemzetiségi kérdést különálló problémának, hanem azt általában a „birodalom keleti területeinek” részeként, Galiciához, Bukovinához hasonlóan kezelték. Sőt: Deák Ágnes elfogulatlan elemzéséből kitűnik, hogy ez a nemzetileg jórészt semleges politika még a magyarokat sújtotta kevésbé. A kulturális szférában megmutatkozó elmaradottság következtében ugyanis a hivatalnokrendszer a nem magyar területeken előbb lett német, míg a magyarokkal – akár a nyelvhasználat kérdésében, akár az alkalmazott hivatalnokokat tekintve – gyakrabban került sor kompromisszumos megoldásra.

Az más kérdés, hogy a semlegesnek beállított német nyelv terjesztése a Habsburg-politika révén a magyar nacionalizmus nyomása alól részben felszabadult nemzetiségeket is egyre inkább kezdte nyomasztani. Egyes helyeken a németesítésből presztízs kérdést csináltak. Különösen Pesten igyekeztek a város németnyelvűségét igazolni és elősegíteni, ami azonban a város – ekkor még tagadhatatlanul német – többségének ellenállásával találkozott: Prottmann pesti rendőrigazgató 1852-ben felháborodottan számolt be arról a „magyarmániáról”, hogy a németekből álló városi tanács kötelezte a polgármestert, hogy az odalátogató uralkodót magyarnyelvű beszéddel köszöntse – és a magyarul nem is tudó polgármester elvállalta a feladatot! A németesítés tehát – mint az a hivatalos iratok elemzéséből is kitűnik – korántsem volt teljeskörű és sikeres a bürokrácia szintjén. Egyes magyarországi kerületekben a kellő német nyelvtudás hiányában még az évtized végén is magyarul folytatták a hivatalos levelezést.

A német hivatali nyelv terjesztése nem feltétlenül járt együtt a nem német nemzeti mozgalmak üldözésével – feltéve, ha csak kulturális és nem politikai jellegűek voltak. Az anyanyelvi oktatás biztosítása, sőt támogatása az elemi iskolákban a korszak egészére jellemző pozitívum volt, ami első sorban a magyarországi nemzetiségek alacsony iskolázottsági mutatóin javított valamelyest. De a civil szféra kulturális önszerveződését sem gátolták. Ez is azt igazolja, hogy ahol nem kellett tartani a nemzeti eszme politikai jelentkezésétől, illetve ahol a képzés olyan alacsony fokú volt, hogy nem a bürokrácia utánpótlását szolgálta, ott nem tekintették a nemzeti eszmét ellenségnek. Vagyis, ahogy Deák Ágnes találóan megállapítja, nem arról volt szó, hogy a birodalom népeit „denacionalizálni” vagy „germanizálni” akarták

volna, hanem csupán arról, hogy a nemzeti érzéseket és igényeket igyekeztek „depolitizálni”.

A magyar társasági és kulturális élet ezen szempontot is figyelembe vevő elemzésének vázlatos, ugyanakkor igen színes és informatív fejezetet szentel a szerző. Ebben tér ki a Magyar Tudományos Akadémia nagy port kiváltó ügyére is: a hatóságok csak úgy engedélyezték az intézmény újraindulását, ha az törli alapszabályából a magyar nyelven működés kötelezettségét. Az egyértelműen magyar nemzeti sérelemnek tekintett intézkedés indoklása azonban igen figyelemreméltó: egy többnemzetiségű országban egy országos intézmény nem tarthat csak egy nemzetiséghez! Megállapítható, hogy nem feltétlenül a magyar, hanem általában a nemzeti kultúra jelentett ugyanis veszélyt az összbirodalmi szemlélet szerint, nem véletlen, hogy a Matica slovenská működését sem engedélyezték az ötvenes években, így az csak 1863-ban alakulhatott meg.

A munka függelékben közöl korabeli statisztikai adatsorokat az alsó-, közép- és felsőfokú intézmények tannyelvéről és diákjainak nemzetiségi összetételéről. Bár a gazdag adatmennyiség alaposabb elemzése nem tekinthető a munka fő feladatának, ezen a helyen talán elkelt volna az összegző megállapítások mellett néhány értékelő bekezdés is. Az országos adatok összesítése során kiderül, hogy a diákok száma általában nőtt ebben az évtizedben, de a nemzetiségi arányok lényegesen nem változtak.

Deák Ágnes arra is hoz fel példát, hogy a magyar nyelvet nem kezelte ellenségesen Thun: javaslatára ösztöndíjas helyeket hoztak létre Bécsben, hogy az osztrák jogot a magyar diákok *magyarul* tanulhassák. A miniszter érvelése szerint ugyanis az összbirodalmi érdek szempontjából fontos jogi tudás továbbadása úgyis magyarul történik majd a magyarországi jogakadémia-ákon, ezért fontos, hogy legyen megfelelő képzettségű magyar szakembergárda. Igaz, érvelésében a politikai „átnevelés” is szerepelt: reményei szerint a pár éven át Bécsben tanuló magyar diákok eltelnek majd az összbirodalom szellemiségével.

A munka kiemeli Thun egy részletkérdésben megmutatókozó előremutató és modern eljárását is. Időnként konfliktus származott a több vallású területeken abból, hogy az egyes felekezetek különböző időpontban tartott ünnepeit a másik felekezet is megülje-e vagy sem. Mindezt bonyolította az, hogy a katolikus vallás – bár államvallási jellegét jórészt elvesztette – bizonyos állami védelemben részesült ezen a téren. A kultuskormányzat a vi-

szonosság elvére helyezkedve ott írta elő a munkatilalmat egy másik felekezet ünnepnapján, ahol ez kölcsönösen megvalósult.

Az 1850-es évek nemzetiségpolitikáját értékelve feltűnő, hogy mennyire alaptalanul bízott a kormányzat a nacionalizmus visszaszoríthatóságában, mennyire alaptalan volt az a reményük, hogy a nemzeti eszme identitásképző erejét behelyettesíthetik a császár- és dinasztiahűséggel és a birodalmi patriotizmussal. Azonban – hívja fel a figyelmet Deák Ágnes – ezzel a birodalom konzervatív vezetői korántsem voltak egyedül. A liberálisok körében is elterjedt nézet volt, hogy a XIX. század ugyan a nemzeti eszme virágkora, de hamarosan annak hanyatlása várható. Eötvös maga is a nacionalizmus és a politika szétválását hirdette ekkoriban! Másfelől azt se felejtjük el, hogy a Habsburg Birodalom irányítói teljesen érthetően igyekeztek figyelmüket a joggal legfőbb veszélynek tekintett nacionalizmusra összpontosítani, és azt visszaszorítani.

Bár ez a nemzetiségi politika részsikerei ellenére 1859/60-ra zsákutcába jutott, Schmerling ennek lényegi elemeit igyekezett az alkotmányossággal ötvözve továbbvinni, és ez a dualista korszak ausztriai nemzetiségi politikájára is hatást gyakorolt. Ezzel szemben Magyarországon teljesen elvetették ezt a nemzetiségpolitikát, melyhez – sok egyéb mellett – az ötvenes évek egyöntetűen negatív magyar megítélése is hozzájárulhatott.

Mi lehetett ennek az elutasításnak az oka? És miért hagyományozódott ránk ez a kép száz-százötven év távlatából is? Valószínűleg azért, mert a történelmi tudatformálásban legmeghatározóbb szerepű középrétegeket érintette a legérzékenyebben az önkényuralom politikája. Ők voltak azok, akik leginkább szemben álltak a rendszerrel – mégha, mint láttuk, nem is volt mindannyiukra jellemző a passzív ellenállás. Az ő véleményük határozta meg azt, hogy a korszakról igen elítélő közvélekedés alakult ki.

Deák Ágnes könyve nyomán azonban új színekkel gazdagodik a Bach-korszak nemzetiségi politikájáról alkotott hagyományos kép. A nemzeti elnyomás toposzától elszakadva ráébredhetünk arra, hogy ami magyar nemzeti szempontból sérelem volt, azt nem feltétlenül a „bécsi ármány” okozta, hanem annak sok esetben teljesen racionális okai voltak. A negatív vonások mellett az eddig nem, vagy kevésbé ismert pozitív részletek is előkerülnek az akták fogságából. A megértő elemzés segítségével nyomon követhetjük a nemzetiségi politika alakulását, megismerhetjük a kormányzat belső vitáit is. A logikusan szerkesztett, jól tagolt munka annak ellenére nem vész

el a részletekben, hogy bőven ismertet jellemző eseteket. Ezek alapján szinte tapinthatóvá válik a gyakran ki sem mondott, hivatalos programba nem foglalt nemzetiségi politika, annak lassú, nehezen követhető módosulásai-
val és változásaival együtt. Az Osiris Kiadó figyelmes gondozásában (alig van sajtóhiba!) megjelent kötet örvendetes példája az elfogultságoktól mentes, szakszerű történészi teljesítménynek.

Ijf. Bertényi Iván

SZÁMUNK SZERZŐI

PETER BURKE történész, Emmanuel College, Cambridge

ALBRECHT GÖSCHEL műépítész, szociológus,
Német Urbanisztikai Intézet, Berlin

JOHN F. ELY PhD, szociológus, előadó, Saint Mary's College of California,
Antropológia és Szociológia Kar

CĀTĂLIN AUGUSTIN STOICA szociológus,
Stanford University, Szociológia Kar

KOVÁCS ÉVA szociológus, Teleki László Intézet –
Közép-Európai Kutatások Központja, Budapest

PLAINER ZSUZSA szociológus, magiszter a Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Európai Tanulmányok Kulturális Antropológia Szakán, Kolozsvár

JOHN SALT demográfus, University College London –
Migration Research Unit, London

FRANCE MESLÉ demográfus, a Francia Nemzeti Demográfiai Intézet
(INED – Institut National des Études Démographiques) kutatója,
Párizs

JITKA RYCHTAŘIKOVA demográfus,
Károly Egyetem, Demográfia és Geodemográfia Tanszék, Prága

LIBOR STLOUKAL demográfus,
Károly Egyetem, Természettudományi Kar, Prága

PAPP RICHÁRD antropológus,
Akadémiai Kisebbségkutató Műhely, Budapest

LAGZI GÁBOR történész, Teleki László Intézet –
Közép-Európai Kutatások Központja, Budapest

BENCSIK PÉTER történész, Szeged

CSERESNYÉS FERENC PhD, egyetemi docens,
Pécsi Tudományegyetem, Európa Központ

FOSZTÓ LÁSZLÓ antropológus, Babeş-Bolyai Tudományegyetem,
Magyar Nyelv és Kultúra Tanszék, Kolozsvár

ifj. BERTÉNYI IVÁN történész, PhD-hallgató,
a Pázmány Péter Katolikus Egyetem oktatója, Piliscsaba

REGIO

ALAPÍTOTTA 1990-BEN
Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely
Tóth László

ELŐFIZETHETŐ

Magyarországon a szerkesztőségben fizethető elő a folyóirat. Magyarországról külföldre megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalatnál: 1389 Budapest, Pf. 49 Lapexport. Az Egyesült Államokban Püski-Corvin Könyvesbolt fogad el megrendeléseket (251 E 82th Street, New York, NY 10028).

ÁRA
280 Ft, 8 USD, 12 DM

Előfizetési díj egy évre: 1120 Ft, 32 USD, 48 DM
(Az árak a postaköltséggel együtt értendők)

Megjelenik: évente négyszer

ISSN 1219-1701

Kedves Barátunk!

A Regio szerkesztősége a Teleki László Alapítvány támogatásával levelezési listát indít, mely reményeink szerint információ és vitafórumként fog működni.

A „Regio list” működtetésének célja a Közép-Európa- és nacionalizmus tanulmányokkal, kisebbségkutatással foglalkozó szakemberek, műhelyek információs kapcsolatának biztosítása.

A körlevélben a lista minden tagja egyenrangú partnerként elhelyezheti az általa fontosnak tartott üzeneteket, dokumentumokat. Számítunk kutatási programok, tudományos események, pályázati lehetőségek, tudománypolitikai információk, megjelent kiadványok ismertetésére, vagy legalább a figyelemfelhívásra. De ugyanígy fontosnak tartjuk, hogy bizonyos aktuális kérdésekben viták folyhassanak, illetve kooperációs felületek jöjjenek létre.

A körlevél létrehozását azért tartjuk fontosnak, mert évek óta folyik egy ki nem mondott vita a magyar kisebbségkutatás integrálatlanságáról. Mi nem egy központi integrációban látjuk a probléma megoldását, hanem a megfelelő kooperációs felületek létrehozásában, illetve a fiatalabb és Budapestről távol élő kutató nemzedék „helyzetbe hozásában”.

A legfontosabb ellentmondásokat kutatási területünket tekintve a következőkben látjuk:

1. Nézőpont: Míg Magyarországon kisebbségkutatásról beszélünk, addig a (Budapestről nézve) határon túli kutatóhelyek saját társadalmukat kutatják, ők pedig nem mint kisebbségkutatók, hanem mint egy-egy tudomány szakemberei kívánnak integrálódni a(z) (össz)magyar, illetve a nemzetközi tudományos életbe.
2. Az egymás melletti elbeszélés egyik forrása, hogy módszertanilag a különböző megközelítések más-más fogalomkészlettel és megközelítésben vizsgálják a problémákat, és ezek között alig van átjárás, párbeszéd: 1. interetnikus kutatások; 2. közép-európai összehasonlító tanulmányok; 3. nacionalizmus tanulmányok; 4. kisebbségtörténet; 5. tranzitológia; 6. elitkutatások; 7. identitásvizsgálatok; 8. nyelvhasználati kutatások; 9. társadalom- és településstatistikai megközelítések; 9. kisebbségjogi elemzések.
3. A kutatások és az intézmények finanszírozása szempontjából a magyarországi és az azon kívüli intézmények között hosszú ideje párhuzamosságok működnek. Pontosabban tíz év alatt még nem alakult ki, hogy ki mit tudna a leghatékonyabban csinálni. Csak a saját intézeti belső tapasztalatainkról beszélhetünk: a) A szomszédos országok empirikus vizsgálatait, az alapkutatásokat nem lehet hatékonyan és hitelesen Budapestről elvégezni. b) Az infrastruktúrából adódó

szolgáltató szerep az összehasonlító vizsgálatok szervezésének, kiadványok szerkesztésének, illetve a térség problémáinak a nemzetközi tudományosságba való meghonosításának szükségességét hozza magával. c) Mivel az utóbbi tíz évben, a nem Magyarországon létrejött kutatóhelyek fenntartási/működési problémákkal küszködnek, a hazai hasonló intézmények az infrastrukturális háttérükön túl egyfajta kijáró szerepet is betöltenek, s ez újabb aszinkron helyzetekhez vezet.

Természetesen még egy sor hasonló megvitatatlan problémát fel lehetne sorolni. A kérdés az, hogy a – tágan értelmezett – kutatási területen milyen együttműködési lehetőségeket, tapasztalatcserét lehet kialakítani. Reméljük, nem lesz egyirányú az információközlés, mindenki kihasználja, s nem csak információ-szerzésre, hanem tájékoztatásra is. A „Regio-list” egy lehetőség, próbáljuk ki!

*A szerkesztőség nevében
Bárdi Nándor*

Hogyan működik a „Regio list”?

A listára a <http://www.tla.hu/mailman/listinfo/regio-list/> címen lehet feliratkozni.

A szerver néhány percen belül visszaküld egy üzenetet, amit küldjön vissza a „reply” („vissza”) funkcióval. Hamarosan megérkezik a listára való felvétel igazolása, a honlapon pedig megváltoztathatja beállításait.

A nagyobb szövegfájlokat (konferenciaprogramok, folyóiratok tartalomjegyzéke stb.) kérjük csatolt fájlban, rtf formátumban küldeni.

Amennyiben számítógépe nem ismeri fel az ékezeteket, kérjük jelezze.

Alternatív módon a z.kantor@tla.hu címre küldött maillal is fel lehet iratkozni.

Egy-két napon belül felírjuk a listára, ahonnan majd egy e-mailt kap, amelyet egyszerű „reply”-al küldjön vissza. Attól kezdve automatikusan minden levelet megkap, amely a listára érkezik.

A jelszava (password) az e-mail cím @ előtti tagja lesz, amelyet a <http://www.tla.hu/mailman/listinfo/regio-list> címen majd megváltoztathat.

Amennyiben további kérdései vannak, írjon a z.kantor@tla.hu -ra

Kántor Zoltán

Megrendelem a

REGIO

– Kisebbség, Politika, Társadalom
című negyedévenként megjelenő folyóirat
..... számait példányban

Előfizetési díj:

280 Ft/db vagy	1120 Ft/egy évre
8/USD/db vagy	32 USD/egy évre
14 DM/db vagy	56 DM/egy évre

postaköltséggel együtt.

Valamint kérem a prémiumkínálat keretében a számokat hozzácsatolni.
Az előfizetési díjat átutalással, csekken, utánvétellel egyenlítem ki. (A választott mód aláhúzandó).

Név

Pontos cím

DátumAláírás

Információ: Teleki László Intézet, tel.: 391-5764, fax: 391-5759, e-mail: regio@tla.hu

RIO

A review of studies on minorities, politics and society

Volume 12, 2001, No. 1

PETER BÜRKE	
History as Social Memory	3
ALBRECHT GÖSCHEL	
Research of Mentality in a “Community of Culture, Narration and Memory”	22
JOHN F. ELY – CĂTĂLIN AUGUSTIN STOICA	
Ten Years After the “Fill in the Blank”	45
KOVÁCS ÉVA	
The Memory of Places and Monuments (1988-1990). Myths “at Work” in the Post-Communist Transition in Hungary	68
PLAINER ZSUZSA	
Commemorating of 1848 in a local society Nagyvárad/Oradea, 15 March, 1998	92
JITKA RYCHTAŘIKOVA	
Is Eastern Europe experiencing a second demographic transition?	111
LIBOR STLOUKAL	
Understanding the “Abortion Culture” in Central and Eastern Europe	140
FRANCE MESLÉ	
Mortality in Eastern and Western Europe: A Widening Gap	163
JOHN SALT	
Europe's Migration Field	175
REVIEWS	209